

Helga Mitterbauer

Mnémosyné vándorúton

Emlékezetváltozatok a kortárs osztrák irodalomban

Maurice Halbwachs óta az emlékezettel foglalkozó teoretikusok egy olyan kollektív emlékezet fogalmából indulnak ki, amelyet a társadalom – vagy legalábbis annak számottevő része – közösen használ, és amelynek egyik jellemző minősége az egységesítés. Ebben az elképzelésben tehát benne rejlik egy bizonyos mértékben stabil, egységes csoport feltételezése, és ezáltal a fogalom megfeleltethető olyan rendszerelméleti koncepcióknak, mint amilyen például Niklas Luhmanné. Abból kiindulva tehát, hogy létezik kollektív, egy (valamiképpen definiált) kultúrához kötött emlékezet, azt kell feltételeznünk, hogy befolyással van rá a migráció, mégpedig úgy individuális, mint kollektív szinten. Felvetődik tehát a kérdés, hogy megváltoztatja-e a migráció egy társadalom kulturális emlékezetét, és ha igen, hogyan teszi ezt, illetve hogy milyen következményei és hatásai vannak a migrációnak az egyén vagy a kultúra emlékezetére és emlékezésére. A következőkben ennek a kérdésnek fogunk utánajárni olyan, a kortárs osztrák migrációs irodalomból vett példák segítségével, amelyeknek témája kimondottan a kulturális emlékezet és az egyéni emlékezés. Konkrétan Vladimir Vertlib *Das besondere Gedächtnis der Rosa Masur* (2001, 'Rosa Masur különös emlékezete'), Hamid Sadr *Der Gedächtnissekretär* (2005, 'Az emlékeztettkár'), Anna Kim *Die gefrorene Zeit* (2008, 'A megdermedt idő') és Milena Michiko Flašar *Okaasan* (2010) című regényeiről lesz szó.

Elméleti bevezető az emlékezetkutatáshoz

A kulturális emlékezet a múltnak olyan kollektív imaginációiból épül fel, amelyeket a mindenkori többség elfogad. A kulturális emlékezet szelekción alapul, hiszen nem lehet mindent memorizálni; Paul Ricœur és Tzvetan Todorov elméleti alapján az emlékezet összességében szelekciós folyamatnak fogható föl, mivel permanens döntési folyamat függvénye, hogy mire emlékezünk, mit felejtünk el, és hogy hogyan emlékezünk. A felejtés ezáltal ugyanannyira fontos, mint az emlékezés: Ricœur hangsúlyozza, hogy az emlékezet folytonosan küzd a felejtés ellen, noha mindenre emlékezni szörnyű lenne. Ezért Ricœur a „boldog felejtés” kifejezést is használja.¹ Nemrég Todorov szót emelt az emlékezés és a felejtés

1 Lásd Paul Ricœur: *La mémoire, l'histoire, l'oubli*. Paris: le Seuil, 2000, 536. o.

dichotomikus felfogása ellen, azt javasolva, hogy ehelyett az emlékezetet az eltörlés és a megőrzés interakciójaként fogjuk föl.² Már Henri Bergson sem passzív tárolóhelyként, hanem elköteleződésenként (Engagement) fogja föl az emlékezetet. Az elsők közé tartozik azok közül, akik felismerték az emlékezet folyékony és változó természetét.³ Lényegi elképzelések azonban semmiképpen sem alkalmazhatóak a kulturális emlékezetre, hiszen itt nem egy állandóról van szó, hanem eltérésekkel, ellentmondásokkal és dinamikával jellemzett folyamatról. Ezt a variabilitást aláhúzó, hadd utaljunk Maurice Halbwachsról, aki az emlékezet társadalmi kereteiről szóló tanulmányában (*Les cadres sociaux de la mémoire*, 1925) már megkülönböztette az emlékezet eltérő formáit. Az első fejezetben a képi és a francia „*language*” szó értelmében vett nyelvi – vagyis a nyelv alapszerkezetére vonatkozó – emlékezetre reflektál, ily módon hangsúlyozva azt a központi szerepet, amelyet a médiumok ebben a folyamatban betöltenek. Ezenkívül társadalmi síkon különbséget tesz a családok, vallások és társadalmi osztályok kollektív emlékezete között.⁴

Az emlékezetre – és ez lényeges mozzanat – mindig mint belső differenciáktól és ellentmondásoktól áthatott dinamikus mozgásra, vagy másképpen kifejezve mint az állandó újírás (re-writing) folyamatára tekintettek, amelynek során az elmúlt dolgokra való emlékezés a jelenkori premisszák szerint változik. Erről állapította meg Tzvetan Todorov, hogy „minden új vezetés idején átírják a történelmet”.⁵ Ez elvezet ahhoz a kérdéshez, hogy kik is az aktorok ebben a komplex, számtalan emberre, gyakorlatra, anyagra és témára kiterjedő folyamatban.⁶ A kérdés különbözőképpen közelíthető meg: a hivatásos megközelítés a történetírásé, hiszen a történészek az emlékezés újírásának és új olvasatainak egyformán szakértői, és komoly befolyásuk van a társadalomra és a politikára. Kiterjedt vita tárgyát képezik a politikai megközelítések is, amelyek gyakran azokra a hatalmi struktúrákra fókuszálnak, amelyek kihatással bírnak a kollektív emlékezetre. Ezen túlmenően a kollektív emlékezetnek önálló létet – „*a life of its own*”⁷ – tulajdonítanak. Ebben az összefüggésben mutat rá Jeffrey Olick arra, hogy léteznek „olyan hosszú időtartamú struktúrái annak, hogy mire emlékeznek, vagy miről emlékeznek meg a társadalmak, amelyek makacsul érzéketlenek azon egyéni törekvésekre, amelyek szabadulnának tőlük. Nagyhatalmú intézmé-

2 Lásd Tzvetan Todorov: *Az emlékezet hasznáról és káráról*. Lenkei Júlia fordítása. Budapest: Napvilág Kiadó, 2003, 13. o.

3 Astrid Erll, Ansgar Nünning, in collaboration with Sara B. Young (szerk.): *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin–New York: De Gruyter, 2008, 154. o.

4 Lásd Maurice Halbwachs: *Les cadres sociaux de la mémoire*. Paris: Presses Universitaires de France, 2004 (Bibliothèque de l'Évolution de l'Humanité), különösen az első fejezet.

5 Todorov: *Az emlékezet hasznáról és káráról*, 10. o. (Eredeti megfogalmazásban: *on réécrite l'histoire à chaque changement d'équipe dirigeante*.)

6 Ezt a kérdést már Jeffrey K. Olick is felteszi a következő tanulmányában: Jeffrey K. Olick: „From Collective Memory to the Sociology of Mnemonic Practices and Products.” In: Astrid Erll, Ansgar Nünning, in collaboration with Sara B. Young (szerk.): *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin–New York: De Gruyter, 2008, 151–161. o., 159. o.

7 Olick: „From Collective Memory”, 156. o.

nyek, ráadásul egyes történeteket egyértelműen jobban támogatnak a többinél, valamint narratív mintákat és példákat szolgáltatnak arra, hogy hogyan lehet és kell emlékeznie az egyéneknek, és oly módokon és olyan okokból kifolyólag mímelik a közös emlékezetet, amelyeknek vajmi kevés a közük az egyéni vagy csoportos neurológiai adatokhoz.”⁸

Az egyéni emlékezés mint a kulturális emlékezet belüli legkisebb egység, mindig az adott társadalmi kontextusba ágyazódik. Ezért nem is lehet tiszta antagonisztikus ellentét az egyéni emlékezés és a kollektív emlékezet között. A két perspektíva egyazon dinamikus folyamat egy-egy momentumára. Az emlékezés gyakorlata mindig egyszerre egyéni és társadalmi, mert még ha egyedül is emlékezünk, azt akkor is társadalmi lényként és társadalmi identitásunk függvényében tesszük.⁹

Végül a kulturális emlékezet távolság dolga, úgy időbeli, mint térbeli tekintetben, hiszen az emlékezet célja a múlt összekötése a jelennel és az identitás megalapozása az itt és mostban. Ugyanakkor a kulturális emlékezet mindig egy bizonyos térre, egy bizonyos csoportra (nemzetiség, nemzet, régió stb.) vonatkozik. Éppen ez a körülmény predestinálja a koncepciót a migrációkutatásban történő felhasználásra, hiszen saját részét a kollektív emlékezetből minden migráns egyén új kontextusba illeszti, amelyben az emlékezés többé-kevésbé eltérő kódjai (normák, értékek stb.) uralkodnak. A migráció tapasztalatát ennél fogva különböző kulturális emlékezetképződmények találkozásaként is fölfoghatjuk, ennek minden előnyével vagy hátrányával, könnyebbségével vagy nehézségével.

Az emlékezet az osztrák (migrációs) irodalomban

A Német Szövetségi Köztársasággal összehasonlítva Ausztriában az olyan migráns háttérű szerzők, akik a migrációt impliciten vagy expliciten tematizálják műveikben, csak mintegy évtizedes késéssel találtak elismerésre. Közben Németországban például Yoko Tawada és Emine Sevgi Özdamar neve jelzi a migrációs irodalomban 1990 körül beálló esztétikai fordulatot, és ezzel együtt az immáron innovatív műalkotásnak tekintett szövegek széles recepcióját, Ausztriában a migrációs irodalom majd csak Vladimir Vertlib *Das besondere Gedächtnis der Rosa Mausur* (2001) és Dimité Dinev *Engelszungen* ('*Angyalnyelvek*', 2003) című regényével kerül be a szélesebb köztudatba. Az időbeni eltolódás nem magyarázható csupán (úgy az 1945 utáni osztrák történelemben, mint a bevándorlás alakulásában fellelhető) történelmi okokkal, hanem ennek intézményes okai is vannak, főleg ami a támogató intézményeket illeti, ezen belül is a hozzájuk kapcsolódó irodalmi díjak alapítását: 1985 óta ítéli oda a Robert Bosch Alapítvány az Adalbert Chamisso-díjat olyan németül író szerzőknek, akiknek nem a német az első nyelve. Ezzel szemben Ausztriában csak 1997-ben kerül sor a *schreiben zwischen den kulturen* (írás a kultúrák között) elnevezésű díj megalapítására, amelyet a bécsi *verein exil* ítél oda. Utóbbi írói műhelyeivel ráadásul inkább

8 Uo., 156. o.

9 Vö. uo., 156–158. o.

társadalmi-pszichológiai jelleget képvisel, és következésképpen *nem csak* az avantgárd-esztétikai minőséget tartja szem előtt.¹⁰ Mindenesetre az utóbbi öt-hat évben igencsak megsaporodott a migráns irodalmi művek száma Ausztriában. Ez a folyamat mind a közfigyelemben, mind az irodalomtudományban meglát-szik, ahol a témával foglalkozó munkák száma gyorsan növekszik.¹¹

Jelenleg az Oroszországból származó Vladimir Vertlib, valamint az iráni születésű Hamid Sadr tartozik a legnépszerűbb osztrák szerzők közé. Ezen túlmenően számos fiatal szerző is alkot, mint például a dél-koreai származású Anna Kim vagy Milena Michiko Flašar, aki japán anyja és cseh apa lányaként született Ausztriában. Szembeötlő, hogy ezek a szerzők kifejezetten az emlékezetre és az emlékezésre fókuszálnak.

A *Das besondere Gedächtnis der Rosa Masur* című regényében Vladimir Vertlib egy 92 éves, zsidó származású orosz nő történetét meséli el, aki fiával és menyével együtt áttelepült egy képzeletbeli német kisvárosba, Gigrichtbe. Rosa Masur idáig már túlélte a pogromokat az egyik fehérorosz stétlben és Leningrád körülvárását a második világháborúban a német hadsereg által. Az igen kegyetlen üldöztetés, gyilkosságok és kiéheztetés eme története nagyon humoros-ironikus hangvételt ölt az életrajzi események folytonos újraírása, valamint azoknak a váratlan és szerencsés véletleneknek következtében, amelyek a kilátástalannak tűnő helyzetekben újra meg újra gondoskodnak a nő túléléséről. Rosa Masur maga is elmés és ötletes asszony, aki mindig talál módot arra, hogy felülkerekedjék a rá váró nehézségeken. Amikor Gigricht városi rangjának 750-ik évfordulóját ünnepli, a német város egy a bevándorlók életrajzi történeteiből összeállított könyv megjelentetését tervezi. Ez lehetőséget kínál Rosa Masurnak arra, hogy elegendő pénzt szerezzen egy provence-i utazáshoz, amelyről fia már sok év óta álmodozik. Mint nyugdíjas német-orosz fordító elegendő nyelvi rátermettséggel rendelkezik ahhoz, hogy meggyőzze a projektet vezető – és ahogy Rosa rögtön megállapítja – nagyon fiatal doktor Karoline Wespét, hogy az ő történetét válassza ki: „És akkor [...] Rosa kijátszotta a legnagyobb aduját. Két percre volt szüksége hozzá. Még soha nem ábrázolta annyira tömören, és ugyanakkor annyira drámaian életének azt az eseményét, amelyet többnyire élete kulcsélményének nevezett.”¹²

Az emlékezés kevésbé az igazsághoz való viszonyát tekintve, hanem inkább a kiválasztás és ábrázolás folyamataként kerül bemutatásra. Hogy a tervezett könyvbe beválogassák, és ezzel megszerezhesse az áhított útiköltséget, Rosa élete legizgalmasabb tapasztalatait választja ki, és a feszültséget még azzal is növeli,

10 Lásd Angelika Friedl: Der Literaturpreis „schreiben zwischen den kulturen“. Ein Literaturprojekt zur Förderung des Dialogs zwischen und über Kulturen. Wien, Diplomamunka 2003; valamint Valerie Böckel: Migration in der österreichischen Literatur. Die TrägerInnen des Preises *schreiben zwischen den kulturen* 2003–2008, Graz, Diplomamunka 2010.

11 Többek között lásd Michaela Bürger-Koftis, Hannes Schweiger, Sandra Vlasta (szerk.): Polyphonie – Mehrsprachigkeit und literarische Kreativität. Wien: Praesens, 2010; Nicola Mitterer, Werner Wintersteiner (szerk.): Und (k)ein Wort Deutsch... Literaturen der Minderheiten und MigrantInnen in Österreich, Innsbruck–Wien–Bozen: StudienVerlag, 2009; Helga Mitterbauer, Katharina Scherke, Alexandra Millner közreműködésével (szerk.): Moderne. Kulturwissenschaftliches Jahrbuch. Themenschwerpunkt: Migration. 4 (2008).

12 Vladimir Vertlib: Das besondere Gedächtnis der Rosa Masur. Roman. München: dtv, 2004, 39. o.

ahogy a történetet előadja. A performatív aktus előnyt élvez a referenciális aktussal szemben, amit erkölcsi-etikai szinten az a nemes cél igazol, hogy teljesíteni tudja fiának egyik régi vágyát. Rosa Masur ugyan igazából nem hazudik, ám tudatában van annak, hogy különbségek vannak saját és a fiatal német nő horizontja között. Erre a problémára világosan rámutat egyik monológjában, amelyet sok éve halott barátnőjéhez, Másához¹³ intéz: „Látod, magyarázta Rosa Mása barátnőjének, ezeknek az embereknek mindent be lehet mesélni. Nem olyan éles a szemük, mert soha nem tekintettek abba a sötétségbe, amelyen nekünk sokszor keresztül kell tapogatóznunk az életben, ha nem hunyjuk be egyszerűen a szemünket és vágunk neki vaktában. Ezek az emberek még soha nem bírták sokáig nyitva tartani a szemüket, és miért ne használnám ki ezt a körülményt? Azok után, amit átéltünk, nincs-e jogunk egy leheletvékony szeletkére abból, amit boldogságnak szokás nevezni?”¹⁴

A társadalmi keretfeltételek változásával átalakul az igazság fogalma is: az első világháború után, amikor Rosa fehér orosz faluja a kommunista Oroszország részévé válik, a fiatal Rosa segít édesapjának kiállítani az első személyi igazolványokat a falu lakosai számára. Ez a példa gondosan szemlélteti az igazság relativitását, mivel a születési dátumok a gregorián naptár 1918-as bevezetése miatt megváltoztak. Emiatt az egyik paraszt születésnapja december 24-ről január 6-ára tolódik, ami feldühíti az azzal büszkélkedő hívőt, hogy szentestén született. Egy másik paraszt egyáltalán nem tudja a születésnapját, és kifakad: „Mit tudom én. Az Isten megáldjon, te lány, van ennél fontosabb is az életben.” Csak annyit tud, hogy „pár héttel a hóolvadás után” történt, mire Rosa „az erre szolgáló rubrikába némi habozás után [...] május 5-ét” ír be, megjegyezve, hogy „szép születésnap”.¹⁵ De nem csak az egyes dátumok változnak, a személyazonosság rögzítése játékeret nyit a vallási vagy az etnikai hovatartozás megváltoztatása előtt is. Például egyik korábbi osztálytársa, egy ukrán fiatalasszony megkéri Rosát, hogy nyilvánítsa zsidónak. A nő – regénybeli nevén Jevdokija – ettől a változtatástól jobb karrierlehetőségeket remél egy olyan országban, amelyet, véleménye szerint, zsidó kommunisták kormányoznak.¹⁶ Ha az identitás szempontjából központi tények a politikai vagy társadalmi keretfeltételekkel együtt ilyen könnyen megváltoznak, akkor ezzel az átalakulási folyamattal a kulturális emlékezet is megváltozik. Az a todorovi meghatározás, amely szerint az emlékezet az eltörlés és a megőrzés interakciója, miáltal különböző társadalmi keretfeltételek között eltérő elemeket választunk emlékezetalkotónak, máris rámutat az emlékezet változékonyságára. Ez a variabilitás fokozódik a migráció kontextusában, mivel a távolság növekedésével csökken annak lehetősége, hogy az elbeszélte történetnek megvizsgáljuk a valóságtartalmát.

13 Ebben az összefüggésben Rosa Masur immunisnak mutatkozik a valós tényekkel szemben; a második világháborúban borzalmas halált halt barátnője tovább él Rosa Masur monológjaiban – ez az egyik olyan momentum a sok közül, amely hozzájárul a regény ironikus alaphangjához.

14 Uo., 39–40. o.

15 Uo., 111. o.

16 Lásd uo., 115. o.

Míg Vladimir Vertlib főként a migráció révén mozgásba jövő igazságfelfogást tematizálja a kulturális emlékezettel összefüggésben, Hamid Sadr a különböző kollektív emlékezetek átfedését állítja a *Der Gedächtnissekretär* című regénye középpontjába, egész konkrétan a migráció és a nemzetiszocializmus kölcsönös egymásra hatását. A Teheránban született bécsi szerző ezen keresztül művészién feltárja a két jelenség strukturális metszésterületeit: az autodiegetikus elbeszélő egy Bécsben élő perzsa egyetemista, aki egy idősebb osztrák férfi, Sohalt úr személyi titkáraként vállal állást, aki könyvet szeretne kiadni a második világháború végén lebombázott épületek fotóival. A háborús események után fél évszázaddal a diáknak az időközben eszközölt változtatásokat kell dokumentálnia úgy, hogy ugyanazokat az épületeket fényképezi le, pontosan ugyanabból a látószögéből: „Mivel Sohalt urat köszvény kínozta, rendelkezésére bocsáthattam a lábaimat. Az első két hétben (kissé leereszkedően) titkárának nevezett, idővel pedig, miután eszébe juttattam egy s más kellemetlenséget a múltból, az emlékezettitkárának.”¹⁷

A két főszereplő emlékezete nem is különbözhetne jobban, míg ugyanis az elbeszélő bevándorlóként érkezett Ausztriába, Sohalt úr az örök tegnapit, a hajdani szimpatizánst és tettést jeleníti meg, aki saját tettességét kiiktatva azt a történeti narratívát ismétli meg, amely Ausztriát Hitler első prédájának és a szövetségesek bombázásától ártatlanul szenvedő áldozatnak mutatja be. A diák megtöri a dicstelen múlt kitörlésének folyamatát, és hozzálát felderíteni Sohalt hazugságait és manipulációit, például amikor egy átragasztott címdoldal titkait próbálja felfedni, vagy néhány olyan kellemetlen passzust próbál elolvasni, amelyet Sohalt fekete satírozással olvashatatlanná tett.¹⁸ De akármennyi dolgot idéz is fel az elbeszélő a városról és a háborúról, a „külföldi” által feltárt tudás sehogy sem vezet a kollektív emlékezet újraírásához (amely Sohalt alakjában testesül meg). Inkább kirekeszti a bevándorlót mint „ünneprontót” a társadalomból, és lépésről lépésre egyformán megváltoztatja a városról őbenne kialakuló képet és a nyelvét is. Először a házakra irányuló perspektívája tolódik el: „Köztem és Sohalt úr között létezik egy város, melyet azelőtt, hogy munkába álltam volna nála, nem ismertem: a házak (kevés kivétellel) ugyanazok maradtak, ahogy az utcák és a terek is, de (és ez egy igen figyelemreméltó de) a színük és a hangzásuk más lett.”¹⁹

A házak és utcák után az emberek, fák és a Duna percepciója kezd átalakulni, az autodiegetikus elbeszélő pedig először ismeri fel a közelgő veszélyeket: „Nem sejtettem, miféle kalandba bocsátkoztam, miféle meglepetések várnak még rám. Nemcsak a házak és az utcák mentek át lassú átalakuláson, hanem a város lakói is, sőt később a fák, és végül a Duna is.”²⁰

17 Hamid Sadr: *Der Gedächtnissekretär*. Regény. Bécs: Deuticke, 2005, 14. o. (Az idézet Fenyves Miklós fordítása.)

18 Lásd *uo.*, 85. o.

19 *Uo.*, 9. o. (Az idézet Fenyves Miklós fordítása.)

20 Lásd *uo.*, 11. o. (Az idézet Fenyves Miklós fordítása.)

Végül a főhős növekvő elidegenedése a nyelv elvesztésébe torkollik, miáltal identitása egyre jobban föloldódik: „És így terebélyesedett bennem, a várost a Sohalt úrnak végzett munka előrehaladtával mindinkább eluráló idegenséggel együtt, egy idegen nyelv is. Egy kódolt, olykor a felismerhetetlenségig megcsontított nyelv, amely sokadszorra is ámulatba ejt.”²¹

A nemzetiszocialista múlt rekonstrukciója a továbblépni képtelen Sohalttól kapott feladatok közepette fokról fokra növeli az idegenség érzetét a bevándorlóban. A színek és hangzások után ez az érzés az épületek és utcák érzékelésére is áterjed, hogy végül a diák nyelvét, és ezzel identitását is szétrombolja. Sohalt jegyzetei és az autodiegetikus elbeszélő perspektívája között oszcillálva feloldódik a múlt és a jelen határvonala, Sohalt jegyzetei és emléktöredékei beszivárognak a diák emlékezetébe. Olyannyira, hogy az elbeszélő még egy SS-katona pimasz viselkedését is felveszi: „nem kell tekintettel lenni az emberekre, gondoltam, és mindenkit félrelöktem, aki az utamat keresztezte.”²² A diák végül elveszíti az albrétét, mert Sohalt olyan sokáig vonakodik kifizetni a megígért honoráriumot, hogy a fiatalember nem tudja tovább fizetni a bérleti díjat.

De a spirál még egyet fordul: az intenzív foglalkozás a nemzetiszocialista múlttal, amelynek néhány osztrák, közöttük Sohalt, még mindig nem tudott búcsút inteni, végül az örületbe kergeti a bevándorlót. A regény végén Spiegelgrundba, egy ismert pszichiátriai kórházba kerül, amely manapság nem annyira tervezőjéről, Otto Wagnerről ismert, hanem a náci orvoslás benne elkövetett bűntetteiről. A bevándorló áldozattá válása és a nemzetiszocializmus fennmaradt vagy újra felbukkanó összes momentumára egybeolvastja a múltat a jellel. Egy bevándorló sorsának és a nemzetiszocializmus máig termékeny maradványainak az összekapcsolása új dimenzióval bővíti az Ausztriában élő bevándorlók helyzetével foglalkozó kritikát: a bevándorlók kirekesztése a politikai, vallási, etnikai vagy egészségügyi okokból véghezvitt nemzetiszocialista tömeggyilkossághoz fogható. Ugyanakkor nemcsak múlt és jelen keveredik egymással, hanem Irán, a diák anyaországa is belevonódik a történetbe, amint ezt a következő részlet igazolja: „Félrenézek és fejben megírom az első lapot Perzsiába, szétmorzsolom az első bimbókat az ujjaim között, és azokra a rokonokra gondolok, akik messze innen éppen a Noruzt ünneplik. Egy alacsonyan közeledő repülőgéppel dübörgő motorjainak zajával összekuszálja újévi üdvözlőlappom szövegét.”²³

A főhős egyfelől szenved a tagadás és kirekesztés azon praktikáitól, amelyek a náci uralom végét láthatólag érintetlenül túléltek, és amelyeket újra meg újra nagy hangon elővesz a társadalom szélsőjobboldali része. Olyan erők ezek, amelyeknek a főhős tehetetlenül ki van szolgáltatva, ugyanis nincsen eszköze, amellyel elháríthatná őket és szembeszállhatna velük. Másfelől legyűri őt a kulturális emlékezet túltengése: terek, szagok, sőt házszámok vagy lábtörlők mesélnek azokról az emberekről, akik a nemzetiszocialista gyilkosságok előtt ezekben a házakban és lakásokban éltek; még „az udvaron álló fa is [...] szégyen-

21 Uo., 13. o. (Az idézet Fenyves Miklós fordítása.)

22 Uo. 55. o.

23 Uo., 189. o.

kezett a korábbi idők eseményei miatt.”²⁴ Hamid Sadr *Gedächtnissekretärjének* központi problémája a felejtési nem tudás, ami összezseng Paul Ricœur megálapításával a mindenre emlékezés képességének réméről és a felejtés kulturális jelentőségéről.²⁵

Mindenesetre a felejtésben nemcsak öröm, hanem aggodalom, sőt olykor kétségbeesés is rejlik. Ezt mutatja be Milena Michiko Flašar *Okaasan. Meine unbekannte Mutter* (‘*Okaasan. Az én ismeretlen anyám*’) című prózai műve, amely igen ironikus módon taglalja az Alzheimer-kór pozitív és negatív vonatkozásait. A felejtés itt, akárcsak Ricœurnél, boldog állapotként jelenítődik meg, és mint különleges teljesítményre hívják föl rá a figyelmet – például akkor, amikor az autodiegetikus elbeszélő édesanyja azt állítja magáról: „A felejtésnek nagymestere vagyok. Már-már azt hiszem, hogy el fogom szalasztani a saját halálomat. Egyszer majd eljön, és én ráismerek. De másodpercekkel később már egy kedves járókelőnek fogom tartani, és megkérem, hogy vigyen magával egy darabon.”²⁶

Flaşar prózájában a felejtés metaforaként jelenik meg, a japán származás és az új haza különbségeinek metaforájaként, ahová az elbeszélő édesanyja sok évvel a betegség kitörése előtt kivándorolt. A felejtés a honvágyat jelzi, amely azokból a nehézségekből ered, hogy naponta idegen nyelven kell megszólalnia, és egy ismeretlen kultúrával kell boldogulnia. Ebben az esetben a szereplő elszigetelődéssel és atipikus féltékenységgel reagál a kulturális különbségre. Így az anya már sokkal a megbetegedése előtt sincs teljesen jelen a társadalomban. Ily módon az Alzheimer-kór a migráció utóhatása és egyúttal metaforája is lesz. Az egyik kontinensről, kultúrából a másikba való vándorlás szertartások, szokások és az intimitás feladását követeli meg, mígnem a betegség visszahozza ezeket az elvesztett viselkedésmódokat: „csak miután [az anya] elfelejtette saját felejtését, öltött fel újra bizonyos sajátos vonásokat.”²⁷

Az, hogy emocionálisabban mer viselkedni és érintkezni, annak következménye, hogy elfelejtette azokat a kihívásokat és igényeket, amelyekkel mint egyén az idegen kultúrában való élete során szembesül. Tehát egy Homi K. Bhabha szerint értendő harmadik tér nyílik meg²⁸, amely végül az anyának és a lánynak is lehetővé teszi, hogy eltűzött szégyenkezés és tabuk nélkül találkozzanak egymással. Az emlékezet elvesztése elvezet ahhoz a felismeréshez, hogy sokféle igazság létezik: „*be kell látnunk, hogy saját valóságunk csupán egy a sok közül*”²⁹, hangsúlyozza az elbeszélő.

Míg Flašar prózaművében a felejtés a két főszereplőt közelebb hozza egymáshoz, Anna Kim regénye, a *Die gefrorene Zeit* a traumás múltba való kényszeres kapaszkodásról mesél, amelytől, úgy tűnik, nincs menekvés. A középpontban

24 Uo., 225. o.

25 Lásd Paul Ricœur: *La mémoire, l’histoire, l’oubli*. Paris: le Seuil, 2000, 536. o.

26 Milena Michiko Flašar: *Okaasan. Meine unbekannte Mutter*. St. Pölten–Salzburg: Residenz, 2010, 76. o.

27 Uo., 35. o.

28 Lásd Homi K. Bhabha: *The Location of Culture*. London: Routledge, 1994.

29 Flašar: *Okaasan*, 32. o. [Kiemelés Milena Michiko Flašartól.]

egy Bécsben élő koszovói menekült története áll, akinek a feleségét elhurcolták és megölték a háborúban. A felesége utáni megszállott kutatásban az emlékezet a felejtés megakadályozásának eszköze lesz. A férfi életének értelme arra a homályos reményre korlátozódik, hogy egy nap rátalál feleségére: „Helyesbíték, a jelent és a jövőt amputálták belőled, csonkok vannak még, *fantomegzisztenciák*, amelyek felsajdulnak, amikor csak, akár egy szempillantásra is, elfeledkezel a fájdalomról, az életed beledermedt a pillanatba, amikor felfedezted Fahrie eltűnését, de nem is, nem a te életed az, ami megdermedt, hanem az időd, megdermedt idő, amely nem számít, amelyről azt kívánod, bárcsak végre elmúlna, és eközben, mivelhogy megdermedt, végtelen lassan múlik. Vagy nem is annyira dermedtség, mint inkább bizonyos percek, napok és hónapok átélése végtelenített szalagon? A tudatod kihuny minden jövőbeli dolog számára.”³⁰ Míg Flašar *Okaasanában* kulturális különbségek okozták az anya kivonulását a társadalomból, Kimnél a fájdalom az, ami megdermeszti az időt, és később már csak fantomlétet enged. Az anya emlékeinek bizonytalanságával a felidézett múlt csapdája áll szemben, olyan emlékezésé, amely kivonja magát a főszereplő irányítása alól, elzárva annak útját a jelen és a jövő felé. „A jelen hasznos. A múlt sohasem szűnik meg, és örökké hasznavethetetlen. A múlt a kapcsolódás a jelennek, és minden érzékelt dolog rögvest már múlt is, amint érzékeljük. Azt mondd, még sohasem éreztem magam jelen lévőknek, és nincs más választásom, mint elmúlnak lenni, én a múlt *vagyok*.”³¹ Az elveszett világba burkolódzás egyre inkább eltűnteti az emlékezést, és a főszereplő végül azt kérdezi magától, hogy mi marad belőle, ha kihuny az emlékezete.³² Az emlékezete már most is bizonytalan, és már nem igazán tudja, hogy az, amiről úgy hiszi, emlékezik rá, megtörtént-e valaha is ténylegesen. „Azt mondani, hogy csak gondolatként létezik, a dolog kisebbitése, hiszen több gondolat, több érzés egyszerre, emlékezés és képzelet, és mégis több, mint csak emlékezés és képzelet.”³³

Feleségének emléke inkább ered érzésekből, zajokból és néma képekből, mint kognitív emlékezetből. A férfi identitása elvész abban a pillanatban, amikor felesége eltűnik. Attól kezdve, hogy bizonyos lesz abban, hogy feleségét meggyilkolták, az emlékezés konstrukciója tölti ki azt az űrt, amely a traumát okozó eseményt megelőző időig terjed. Ily módon Anna Kim az emlékezet és az emlékezés konstruktivista jellegét hangsúlyozza; véleménye szerint az emlékezet olyasvalaminek a képzetén alapul, ami valójában sohasem történt meg úgy. Még ha a férfi végül már nem is tudja, hogy valóban szerette-e a feleségét, amíg az életben volt, vagy azt feltételezi, hogy csak elrablásának borzalma váltotta ki ezt a szerelmet, akkor sem tudja saját identitását többé rekonstruálni. Hasonló igaz az elbeszélőre is, aki egy segélyszervezet munkatársaként a koszovói háborúban eltűntek hozzátartozói után kutat. Az elbeszélő mások emlékeiből él – „a táplálékom emlékezet”, olvashatjuk rögtön az elején –, és túlságosan is azonosul

30 Anna Kim: Die gefrorene Zeit. Regény. Graz: Droschl, 2008, 32–33. o. [Kiemelés Anna Kimtől.]

31 Uo., 33. o.

32 Uo., 33. o.

33 Uo., 55–56. o.

ügyfeleivel: „és olyan leszek, mint te: sebezhető.”³⁴ Identitása mások sorsából és emlékezetéből táplálkozik, akikben önmaga szinte teljesen feloldódik.

Anna Kim regénye a nemfelejtés problémáját kutatja a migráció összefüggésében, amely megmutatja, hogy a múlt ellehetetleníti a belépést a befogadó társadalomba. És itt is egy olyan főszereplővel szembesülünk, akit a migráció kivetett a közösségből.

Konklúzió

A szövegek elemzése világosan megmutatja, hogyan növekszik a migrációval az emlékezet relativitása. Az anyakultúra emlékezetéhez mért térbeli távolsággal együtt csökken a kapcsolat szorossága: Rosa Masur gond nélkül boldogul kedves tódításaival, mivel az új kontextusban úgysem tudják ellenőrizni, hogy „igazat mond”-e. Kim főhőse végül már nem tudja, hogy szerette-e a feleségét azelőtt, hogy elhurcolták és megölték őt. Flašar művében az anya a teljes felejtés áldozata lesz, míg Sadr diákja a tapasztalatok túlcsoordulása miatt veszíti el a kapcsolatot gyökereivel – a családjának írott üdvözlőlap azon kevés kivétel egyike, ahol az iráni család említésre kerül –, és ettől megbolondul. Egy meghatározott emlékezetkontextus elhagyásával elvész a társadalmi korrekció automatizmusa. Az emlékezet folytonos szelekciós folyamat, amely az emlékezésen és a felejtésen alapul, és társadalmi keretek között zajlik. Ha egy egyén elhagyja saját kulturális kontextusát, lecsökken részvétele abban a kollektív alkufolyamatban, amely az emlékezetet folyton újratерemti. Egy ilyformán kiszakadt individuum egyedül írja tovább az emlékezetet önmagának, mégpedig a kollektív korrekívum meszesemenő földadásával, miáltal az igazság fogalma egyre elmosódottabb lesz.

A befogadó kontextus kulturális emlékezetével összefüggésben legfőképpen a kirekesztés gyakorlatai válnak láthatóvá: a bevándorlók általában kevesebb tudással rendelkeznek a kulturális emlékezetéről, mivel bizonyos kódokat nem tanultak meg családjukban, és ezáltal eleve hátrányban vannak az őslakókkal szemben. Ugyanakkor a kulturális emlékezet résztvevői (egy migránséval összevetve) szűkebb látószöggel rendelkeznek, ami az emlékezet önreprodukciójához vezet – attól függetlenül, hogy mennyire helyesek vagy hamisak a kollektív emlékek. Ezáltal elutasítanak más perspektívákat, amint ezt Hamid Sadr példája szemlélteti, ahol a diák egyre több ferdítésre jön rá Sohail úr emlékezetében, de nem kap arra esélyt, hogy ellenhatást gyakoroljon. A más kultúrákból származó emberek bevándorlása eszerint nem átírja a kulturális emlékezetet, hanem a legjobb esetben kitágítja, amint ezt például Vladimir Vertlib ábrázolja. A gigrichi könyvprojekt ugyan új elemeket ad a város kulturális emlékezetéhez, de hogy melyek lesznek ezek, azt a felügyeleti fórumok határozzák meg, hiszen Rosa Masur azért annyira sikeres történetével, mert rögtön felismeri, melyik narratívát akarja hallani a fiatal doktor Wespe. Ez annyit tesz, hogy a migráns hangját csak addig hallgatják meg, amíg az megfelel saját elvárásaiknak, illetve amíg pozitív hatások várhatók tőle saját pozíciójukra nézve.

34 Uo., 9. o.

Gyakran torkollik elbizonytalanodásba, sebezhetőségbe, betegségbe és elszigetelődésbe mind az anyakultúrától, mind pedig a befogadó kultúrától való távolság: Hamid Sadr diákja kétségbeesik annak az emlékezetkonstrukciónak a túlzott hatalmától, amelyet Sohail úr képvisel. Egyre inkább föloldja identitását, mivel a különböző emlékezetek, amelyek amorf masszává olvadnak össze benne, túl sok áthidalhatatlan ellentmondást mutatnak. Flašar művében az anya a társadalomból régen visszahúzódott az önmaga választotta elszigeteltségébe, amelynek az Alzheimer-kór csupán halálos felfokozódását jelenti. Hasonlóképp halállal végződik Anna Kim főhősének elszigetelődése, aki a tárgyalt regények legtöbb migráns figurájához hasonlóan már egyik emlékezetvilágban sem él: az új kontextusban csak fizikailag van jelen, miközben az anyaországi emlékezet egyre jobban önállósodik, és az elszenvedett traumatizálódás olyannyira a végletekig fokozódik, hogy a továbbélés már nem tűnik lehetségesnek. Így ezek az eredmények világosan kiemelik azokat a tragikus következményeket, amelyekkel a kollektív emlékezetben való korlátozott részvétel járhat minden egyes individuum számára.

Fülöp József fordítása